

OLME JA ILMUTUS

Urmas Vadi. Kirjad tädi Annele. Pärnu: Ji, 2010. 240 lk.

Urmas Vadi esimese proosakogu „Suur sekund” avaldas EK\$-i Kaasaegse Kirjanduse Keskus 1999. aastal. Uuema proosa „esimese laine” autoritest, kes debüteerisid 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses, erines Vadi selgelt kergemeelsema ja naivistlikuma kirjutamislaadi ning argielu detailirika kirjeldamise poolest (nt toidud ja söömine). Tegelaste erinevaid hingelisi ja kehalisi änge mahendas keelemäng ning probleemid leidsid lahenduse koomikas või liialdustes. Aivar Kulli sõnuti olid need lood „lustlikud pajatused maast ja ilmast, mis pärast lugemist kuigivõrd meelde ei jää”.¹ Tuleb tõepoolest mõnda, et nendes mõneti humoreske meenutavates lugudes jäi veel puudu mingist koondavast ja mõjuvast mõtteenergiast või ka lihtsalt elu- ja kirjanduskogemusest. Järgmist raamatut „Unetute ralli” (2002) sirvides on muutusi lihtne märgata: lood on muutunud pikemaks ja tihedamaks, ühe situatsiooni kirjeldused on asendunud üllatuslikke pöördeid sisaldavate süžeedega ning lisandunud on ka toona kriitikute poolt esile tõstetud unenäoline element või muinasjutulikkus. Raamatu kaasi kaunistav Peeter Alliku linoolloige „Meie kontseptsioon on tulevik” annab juba raamatut vaadates aimu teosesse peidetud ühiskonnakriitilisest noodist või kasvavast tõsidusest.

Mis on Vadi kui prosaistiga toimunud vahepealse kümne aasta jooksul? Tema

¹ A. Kull, Urmas Vadi murdis end eesti proosasse. – Tartu Postimees 10. I 2000.

loominguline tegevus on kõikunud esmalt lastele, siis täiskasvanutele mõeldud näidendite ja proosa kirjutamise vahel; raadiotöö ja majaehitamise kõrvale on lisandunud ka lavastamine. Varasemaga võrreldes on viimases raamatus „Kirjad tädi Annele” avaldatud lood muutunud kordades pikemaks ja tihedamaks. Ma rõhutan seda veel kord põhjusel, et mahukamad ja pikemad jutud pälvisid õigustatult kriitikute tunnustust ka esimeste kogude puhul. Pikk jutt ei pruugi olla kehv jutt ja lugejale mõjuvam proosa nõuab tegelikult tegelaste ja olukordade lahtijutustamiseks rohkem ruumi. Kui varasemates novellides pajatati lugu paljuski naljaka või jabura situatsiooni välist joonist arendades, siis viimastes tekstides pöördub tähelepanu järjest intensiivsemalt tegelase sisemise motivatsiooni põhjendamisele ja kirjeldamisele. Esimeste juttude puhul olid silmatorikavaks elementideks sõnamängud, millele mõni jutt sisuliselt üles oli ehitatud. „Kirjades” on näha süvenemist tegelaste ja maailma vahelisse loogikasse, tegelastevaheliste suhete kujutamise intensiivsusesse, aga ka loo konstrueerimisse üldisemalt. Ilmselt on Vadi viimaste aastate proosaloomingut omajagu mõjutanud ka paralleelselt kirjutatud näendid ja stsenaariumid, kus tegelaste välise ja sisemise plaani omavaheline kombineerimine on üks põhilisi teksti tegemise võtteid.

Vadi proosat on seostatud mitmete mõjude ja eeskujudega: Ehlvest, „Eesti rahva ennemuistsed jutud”, Ehini ja Valtoni proosa, Heinsaar jt. „Kirjades” piiritleb autoriga paljuski kattuv jutusta-

ja kohe raamatu alguses terve mõjude jada: „Pál-tänavä poisid”, „Krabat”, „Kevade”, Lattiku jutud, siis sealt edasi Valak, Oks, Bulgakov, Irving, Swift, Kureishi jne” (lk 7). Loetelu on mingis mõttes eesti kirjanduse või üldisemalt siinse lugemistraditsiooni alternatiiv, sest esile on tõstetud n-ö noortekirjanduse klassika ja novellikirjanikest alati Tuglase varju jäänud autorid. See häälestab omamoodi järgneva kogu lugemisele.

Vadi mõjutajatena ei ole aga seni rõhutatud näiteks soome klassiku Arto Paasilinna tähendust. „Ulguva möldri” eestikeelse tõlke järelsonas võrdleb Sirje Ruutsoo soomlast fantaasia ja tõeluse segamise poolest ülalnimetatud John Irvinguga ja kasutab määratlust „absurdne realism”.² Kuid seda võib täiendada väljendiga psühholoogiline absurd. Absurdipoeetika pealispind võib olla muidugi ka üksnes koomiline ja nii seda ka tihti peale vastu võetakse. Aga koomika pealispinna alla varjub tihti peale hirm ühiskonna, teiste või iseenda ees. Absurdi eksistentsiaalne mõõde tuleb ka Vadi loomingu edenemist vaadates järjest süvendatumalt esile.

Raamatu erinevaid tekste ühendavad „kirjad tädile” pakuvad omaette teemadega narratiivi. Kõigepealt tuleb esile üks klassikaline proosakirjaniku probleem – romaani kirjutamine. Proosakirjaniku biograafia mudel, mille järgi teatud hulga juttude või novellikogude avaldamisele järgneb romaani kirjutamine, on justkui iseenesestmõistetavalt toiminud ka siinses kirjanduses. Näiteks kõrvalkäijatest-kolleegidest järgis sama mudelit Mehis Heinsaar. Sellegi põlvkonna autoreid suunavale nähtamatule muustrile allub ka Vadi või täpsemalt öeldes: raamatu autoriga üsna lähedane jutustaja. Kuid probleem on selles, et need mudelid enam ei toimi või sellisele „sunnile” on keeruline

alluda. Erinevad kõrvaltegevused muudavad pikema süvenemist nõudva proosa kirjutamise vähemasti keeruliseks ülesandeks, kui mitte võimatuks. Eks see Vadi väljendatud dilemma iseloomustab ka laiemalt hiliskapitalistlikku kirjandussituatsiooni, kus tõsisem ja stiililiselt keerukam proosa muutub mahult järjest väiksemaks, samal ajal kui meelelahutusliku proosa tekstid muutuvad pikemaks või seriaalsemaks. Siinkohal haakub see nende kirjade teise teemaga, mis käsitleb kirjaniku 1990. aastatel muutuma hakanud staatust ja tähendust. Palgatöö ja muude tegevuste-käimiste kõrvalt kirjutatakse kultuurkapitali väiksemal või suuremal toel ka raamatuid, kuid siiski ei suuda ka Vadi kirjutaja niisuguses olukorras keskenduda ning romaani kirjutamine jääb pooleli. Lõpuks jõutaksegi äratundmisele, et pikema proosa kirjutamine „on mingi sootsiumi ootus, mis aga on tänasel päeval, siin ja praegu minu jaoks võimatu” (lk 177). Retoorilises plaanis on nendes vahetextides väga huvitav juuste kasvatamise kujund, mis hakkab tööle nii ühe mütooloogilise süžee meeldetuletajana kui ka popkultuurilise protesti märgina.

Vadi narratiivide üks korduv element on irratsionaalne sündmus. See võib väljenduda unenäona, ilmutusena, ebatavalise juhtumina ja sellest tulenevalt mõjuda n-ö muinasjutulisena. Vadi kirjutuse üheks keskseks elemendiks kujunenud võte ei luba tekstil jääda pinnaliseks realismiks, vaid müstiline ning seletamatu lisab sellele mingi mõistatuse tasandi. Ennekõike siis algab tegelaste kinnismõteline, obsessiivne ja kõrvalekaldeine käitumine, mis veab lõpuks ka narratiivi realistlikust esteetikast järjest kaugemale. Kuid seda tuumsündmust ümbritseb väga argine või proosaline maailm, kus kirjeldatakse elu väikseid tegemisi ja tabatakse seejuures täpselt ajastut iseloomustavaid detaile. Omal moel on selline kirjutus viimasel kümnendil

² S. Ruutsoo, Must humorist. – Arto Paasilinna, Ulguv mölder. Loomingu Raamatukogu 1987, nr 47–50. Tallinn: Perioodika, lk 141.

eesti kirjanduses domineerinud kahe suuna sünteesikatse: naturalistlik kriitiline proosa ühendatakse lüürilisema stiili ja metafüüsiliste ideedega. Kahe kujutamisladi omavahelist pinget kinnitab veenvalt ka kõneks olev „Kirjade” raamat, kus tegeldakse nii vaimude väljakutsumise, ilmutuste, needuste kui ka kummaliste kokkusattumustega jne. Kuid ometigi toimub see kõik lihtsalt, siinsamas ja täna. Vadi kirjutamist kunagi Jüri Ehlevsti proosaga võrrelnud Kivisildnik võttis selle juba kümnendi eest kokku üsna üllatava avaldusega, et tegemist on eripärase religioosse kirjanikuga: „Kui Ehlevst on religioosne oma gnostilises retoorikas, siis Vadi on religioosne struktuurilt. Tema lugudes on veel midagi, midagi peale inimeste, ikoonide ja inimeste ja ikoonide vahelise suhte. Leiva kõrval on küpsis ja sepikuline. Kolm karu. Pilv, kajakas ja kajaka eneseväljendus. Kiim, idee ja kirjandus. Muna, sool ja või. [...] Vadi ei kasuta arusaamatuid ketserliku traditsiooni termineid. Kõik on lihtsad ja olmelised asjad. Aga nad tähendavad. Nad tähendavad teisi lihtsaid ja olmelisi asju, nagu hing, jumal ja õndsus. Aga Vadil jätkub mõistust neid mitte nimetada ja tal on tehnikat, et nendest asjadest selgelt ja lihtsalt rääkida.”³ Võib-olla ka varasemates kogudes esinenud omamoodi väändunud muinasjutulikkuse või irratsionaalse aspekti pärast on Vadi proosa algusest peale pakkunud huvi ka ulmekirjanduse austajatele.

„Kirjad tädi Annele” algab plaanitava romaani „Rebaste anatoomia” kahe peatükiga, millest on hiljem võimalik lugeda veel ka VI peatükki. Nendes on tabatud huvitavaid nõukaajale iseloomulikke detaile, kuid üks need lood ikka sisesejuhatavat funktsiooni täidavad. „Paruness Lizeti ilmutus” on üleminekuajal algav metafiktsionaalne raamjutustus, kus legendaarsest Puhja-

³ Kivisildnik, Suur aeg nõuab suuri sekundeid. – Eesti Ekspress. Areen, 20. I 2000.

lähedast Käpa baarist kandub tegevus sentimentaalse ja traagilise romaani ümberjutustuseks. Kuid selle raamatu kolm keskset teksti on kaheldamatult „Tartu surm”, „Revident” ja „Toonesepad”.

„Tartu surm” on poolbiograafiline või dokumentaalse maiguga portree varalahkunud Jüri Ehlevstist. Väga tugeva empaatiavõimega kirjutatud ja isiklikke kokkupuuteid fiktsiooniks töötlev lugu lubab aga oletada ka tugevat mõjuängi aspekti. Eeskuju, keda korraga imetletakse ja kadestatakse, muutub poolmüstiliseks tegelaseks, kelle elu ja looming kasvatavad ka minajutustajat. Samal ajal on see jutt ka tõhus täiendus üldisemas Tartu narratiivi või linna vaimu loosse. „Revident” on õuduskirjanduse elementidega küla jutt, kus oma koht on usul või ebausul ning eesti luulel. Peipsi-äärsesse vene vanausuliste külla jõudnud kirjanik Urmase ümber elustuvad „ennemuistsed lood”, mis päädivad küla needusest vabastamisega. Samas võtmes on kirjutatud ka „Toonesepad”, mille teljeks on jutustus ühest majast ja sealsetest veidravitse elanikest, jutustaja onupoegadest. Hämara atmosfääri ja tumeda ihade maailma loomist nendes lugudes kinnitab minategelase mitmekordne osutus sarnast laadi filmis realiseerivale moodsa kino klassikule David Lynchile. Minu jaoks märgivad just need novellid pöördepunkti tihedama proosa ja üsna tuntavalt nii omaeluloolist kui ka biograafilist materjali töötleva kirjutamislaadi poole ehk siis uue „hingamise” leidmist. Kuigi teed selles suunas lasid aimata juba autori lähimineviku kultuurilugu ümbermängivad näidendi tekstid kogumikus „Kohtumine tundmatuga” (2008).

Vadi viimase raamatu žanr on tekitanud arvustajates ja lugejates omajagu segadust. Seda on nimetatud novellikoguks, romaaniks, ka romaaniks novellides, kuid ilmselt on tegemist ikka novellide koguga, mille ühendab oma-

vahel sobivaks tervikuks romaani kirjutamise või õigemini kirjutamata jätmise motiiv. Novellide aegruum liigub loogiliselt päris sügavast nõukaajast 1990. aastate üleminekuaja kaudu tänapäeva välja. Vaatamata peategelasest minajutustaja erinevatele kujudele tuletab see meelde ka kunagist arenguromaani, kus karakteri arengut vaadeldakse poisipõlvest mehekskasvamiseni kõigi selle juurde kuuluvate „õppetundidega”. Kui paar juhuslikumat ja lühemat teksti välja arvata, siis lubab see sümmeetria või pidevus muidugi selle teksti tõepoolest ka romaani kategooriasse liigitada.

„Kirjad tädi Annele” näitab, et Vadi on leidnud tasakaalu argise ja fantasti-

lise vahel, psühholoogilise ja koomilise vahel. Tema Tartu Uues Teatris lavale jõudnud ja triloogiaks kujunema kipuv biograafiliste näidendite seeria on omamoodi paralleelne antud juttude laadiga. Peeter Volkonski ja Rein Paku fantastilise biograafia kujundamise asemel on aga selle kogumiku teemaks paljuski kirjanik ise. Milline on sellise metafiktsionaalse teksti peenem mehhaanika ja päriselu suhe juurdemõelduga, jäägu siinkohal aga juba mõne järgmise kirjutise või jutu teemaks.

Et ikkagi – romaan?

JANEK KRAAVI

KULTUURILAENUDE SUPERMARKET JA MÜÜTILINE ARHEOLOOGIA

Eesti muinasjutud I:1. Imemuinasjutud. Koostanud ja toimetanud Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009. 639 lk.

Rahvakultuur ja populaarkultuur võiksid sõna-sõnalt olla üks ja seesama. Kui nad seda ei ole, siis on selles süüdi tõsiasi, et populaarkultuuri toodetakse müügiks ja selle vorm on algusest peale selgelt kanoniseeritud: naabrinaise jutustatud versioon sebiooperi viimastest jaost võib küll olla telekas nähtust hoopis fantaasiaküllasem, aga standardsesse versiooni ei tehta selle põhjal ühtegi muudatust. Rahvakultuuri kaanon on märksa hajuvam ja peidetum, iga uus versioon võib pärimust natuke muuta, ja kui seda kasutatakse müügiks mõeldud tootes, on registri muutumine hästi tajutav: nüüd pole meil enam tegemist kingiökonomiaga, kus asja väärtus käest kätte liikudes kasvab, vaid kaubaökonomiaga, kus toode vahetatakse rahalise ekvivalendi vastu.

Nii on pärimus ja kingitus mõnes mõttes sünonüümsed, nad kuuluvad ühte ja samasse äraostmatusse maailma, kust populaarkultuur võib küll paljugi laenata, isegi varastada, aga kuhu ta päriselt ometi iialgi ligi ei pääse. Sest kingiökonomiasse sisenedes ei ole toode enam toode, tema identiteet on hajunud. Nüüd on naabrinaise versioon niisama hea kui see, mille kiitsid heaks tootmisjuhid ja produtsendid, ja kui seda jutustatakse edasi veel teist, kolmandat, kümnendat ja saja kaheteistkümnendat korda, on see versioon täiesti valitsev ja toodet pole kunagi olemas olnud, nagu poleks tootmisjuhte ega produtsente kunagi ilma sündinudki.

Sellest hoolimata võib aga öelda, et just muinasjutt on žanr, mis pärimuslikul maastikul populaarkultuurile kõige enam sarnaneb. Kõigepealt sellepärast, et ta ei olegi maastikuga seotud: tal ei ole neid metonüümilisi omadusi, mis Christopher Tilley järgi on omased kohadele ja kohapärimusele.¹ Muinasjutt on rändaja, ta on nagu rahutu puu, mis

¹ C. Tilley, A Phenomenology of Land-

igal öösel oma juured jälle maa küljest lahti kisub ja teise kohta läheb, jättes mulje, nagu oleks ta seal alati seisnud. Muidugi on muinasjutu jutustamine omaette rituaalne toiming, aga see erineb teistest rituaalidest: muinasjutuvestmise puhul on kõige tähtsam kuulajate tähelepanu köitmine, ahvatledes nad pikka, sageli rohkete kordustega lugu algusest lõpuni jälgima. Mõnes kultuuris on jutustamine seotud ka suurte rahvakogunemistega, kus rääkimise ajal lauldakse ja tantsitakse, võisteldes omavahel jutustamise väljendusrikkuses. Niisugust jutustamisvõistlust Nigeeria külas on kirjeldanud ameerika antropoloog Laura Bohannan: „Õhtu jätkus ja teisedki mehed tõusid püsti, et oma lugu jutustada... Ühtegi igavat lugu ei olnud. Kuulajad poleks seda välja kannatanud. Nende laitus oli niisama vali kui kiitus, ja kui mõni jutuvestja rahva tähelepanu köita ei suutnud, karjuti ta maha: „Liiga pikk.“ „See on vilets laul.“ „Sul on lugu valesti meeles.“ „Õpi tantsima.“ Kui kuulajate tähelepanu kas või korra hajas, võis mõni teine jutuvestja juba julgust saada ja poole loo pealt ise ringi keskele hüpata. Siis võis samaaegselt kuulda kahte lugu või kahte laulu. Aga varsti hakkas rahvas ainult ühega kaasa laulma ja teine jutuvestja istus maha.”² Eestis on jutustamine vähemalt XIX sajandil ilmselt olnud vaikne, rahulik tegevus, mille juures eriti ei võisteldud. Ka laulmine ja tantsimine jäid jutustamisest kaugele: „Vanasti on palju jutustatud karjas ja õitsil olles, ka sepal ja veskil korda oodates, kodus ketramisel, rätsepatööl jne. Videvikku pidades jutustati pimedas toas. Üldse jutustati õhtuti enne uinumist... Lõuna-Eestis ja Lätis on säilinud mälestusi, nagu soodustaks elav muinasjuttude vestmine teatud ajal (videvikku pida-

scape: Places, Paths and Monuments. Oxford: Berg, 1994, lk 18.

² E. Smith Bowen, Return to Laughter. New York: Anchor Books, 1964, lk 287.

des, aasta lõpul) noorte loomade kasvu või isegi põlluvilja arengut.”³ Kõik see paistab viitavat, et kuigi muinasjutuvestmine oli pisut ka maagiline rituaal (mõjudes nii tänapäevalgi), on ta tihe- das suguluses tegevusega, mida me praegu nimetame meelelahutuseks.

„Eesti muinasjuttude” esimese kõite esimene, imemuinasjutte sisaldav osa kinnitab niisugust muljet. Muinasjuttude taustaks on enamasti lihtne dualistlik maailmapilt, mis läheb veidi kokku kristliku lunastusõpetusega, aga ei paista olevat eriti seotud loomislauludes või maastikupärimuses ilmuvate kosmoloogiliste kujutelmadega. Miks see nii on? Esimene võimalik põhjendus on see, et muinasjuttude traditsioon on lihtsalt väga hilistekkeline ja ühtib osaliselt kunstilise ilukirjanduse tulekuga. Ehk nagu kirjutab üks kogumiku koostajaid Kärri Toomeos-Orglaan: „Kirjalikke tõendeid selle kohta, milliseid jutte enne 19. sajandit Eestis räägiti, on väga vähe. Mingisuguseid jutte kindlasti räägiti, aga kas ka muinasjutte, pole teada. [...] Nii nagu laultraditsioonis astus uus riimiline rahvalaul regilaulu asemele, võib ka eesti jututraditsioonis osutada euroopalikustumisele — erinevad muinasjututõlked ning kirjanike adaptatsioonid mõjutavad nii temaatiliselt kui vormiliselt muinasjuttude tundmist ja ettekujutust sellest, milline on üldse õige muinasjutt.”⁴ Siit võib astuda veel sammu edasi ja väita, et enne Gustav Suitsu loosungit „Jäägem eestlasteks, aga saagem eurooplasteks!” olid jutuvestjad vaikimisi juba järginud sedasama ideed. Muinasjutuvestjad olidki esimesed nooreestlased. Sellepärast ongi muinasjuttudes konstrueeritud maailmapilt nii naljakalt eklektiline, paistes

³ Eesti muinasjutud. Koostanud V. Mälk, I. Sarv, R. Viidalepp. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 485–486.

⁴ K. Toomeos-Orglaan, Seitsme maa ja mere tagant? Küsimusi imemuinasjuttude päritolust. – Vikerraar 2011, nr 1–2, lk 88.

ühtaegu rahvusvaheline ja mõnusalt kodukootud.

Teine võimalik põhjendus põikab usundiloo valda. Suulistes pärimustes eristatakse tavaliselt komponente, mida peetakse pühaks, ja komponente, mis on pigem kerged ja naljakad ja mida ei pea tõsiselt võtma. Regilaulu arhailine keel säilis kindlasti ka sellepärast, et teatavaid laule peeti pühaks; ainuüksi värsimöödust ja retsitatiivsest esitusest poleks piisanud. Seevastu uuem lõppriimiline laul ei olnud püha, selle keel lähenes igapäevasele kõnekeelele ja võimaldas igasuguseid katsetusi, mis lõpuks jõudsid saksamõjulise kunstluule tekkimiseni. Püha oli kunagi kindlasti kosmoloogiline maastiku-pärimus, kuigi XIX sajandi lõpus oli see juba ajast ja arust ning sattus kogujate kätte enamasti nappide teadete või vastuoluliste tõlgenduste kaudu, mis kombineerisid kristlikku teoloogiat, loodusteaduslikke andmeid ja ajaloolalaseid teadmisi (ja mõnikord ilmselt ka muinasjutumotiive). Seevastu muinasjutud ei olnud pühad: isegi kui oletada, et neil võis kunagi olla pühasid eelkäijaid (pikemad loomislood? jutustused müütilistest esivanematest? initsiatsiooniriitusi põhjendavad lood?), ei muuda see nende fiktsionaalset, ilukirjanduslikku ja meelelahutuslikku ilmet XIX sajandil. Muinasjuttudes katsetati igasuguseid motiive ja süžeesid, mis tekitasid piisavalt tugeva üllatusefekti, tänapäeva õuduskirjandus ja ulme oleksid sellele väga lähedal. Kui muinasjutuvestmine praegugi niisama tavaline oleks, võiksid kogujad üles kirjutada rohkesti uusi versioone Harry Potteriga sündinud lugudest ja videvikusaagast, kuid selle põhjal ei saaks veel teha mingeid kategoorilisi järeldusi tänapäeva eestlaste uskumuste ja kosmoloogia kohta.

Selgituseks võib analüüsida ühte näidet. 1934 on Setomaal üles kirjutatud lugu „Kuis esä pojaga innevanast elli“⁹ (lk 449–454), mis algab (1) isa ja

poja ränga tüliga. Järgmine episood (2) paigutatakse müütilisse esiaega, mil jumalikud olendid veel maa peal käisid (vrd Philemoni ja Baucise lugu Ovidiuse „Metamorfoosides“). Mööda maad liigub Kristus („Mustõ käve Krõstos maad piteh“, lk 449), poeg pakub talle süüa ja ulualust ning saab jumalapojalt küllakutse. Hulk aega hiljem (3) otsustabki poeg Kristust vaatama minna, näeb tee ääres asjatut tööd tegevaid mehi ja naisi ja lubab nende eest kosta (muide mustlasfolklooris tuntud motiiv, vrd „Püha Jüri ja mustlased“⁵). Siis (4) jõuab ta kaks korda kanavarbail tarekese juurde, kust saadud lõngakera viibki ta Kristuse juurde (kommentaaris viidatakse Baaba-Jagaale, kes võivad vene muinasjuttudes kangelast aidata, lk 572). Kristus (5) jätab poja võtme-kimbuga kodu valvama, keelates vaid ühte keldrisse minna (vrd Charles Perrault’ „Sinihabe“ ja Kreutzwaldi „Nais-te mõrtsukas“); seal näeb poeg oma isa, kes tule ja tõrva sees keeb. Kristus andestab üleastumise, aga ei andesta külainimestele, kes on kündnud teiste põllu sisse, põletanud aialippe ja piima ära nõidunud. Koju tagasi jõudes hakkab poeg hästi elama: „Nakas’ umah kotoh hõste elämä, saa-s kiäki timmä ar tappa“⁶. Tuu miis saie väiga õndsast tuu perast, õt timä Krõstost süüt“ (lk 451).

Muinasjutt on väga mosaiikne. Viis episoodi, mis kõik võivad olla erinevat päritolu, on põimitud väga sidusaks narratiiviks. Silma torkab aga veel kaks olulist momenti. Esiteks on Kristus siin kahtlemata asendanud mingi varasema müütilise tegelase, kes enne-muiste maad mööda ringi rändas: seda tegelast on sagedamini nimetatud Vanapaganaks, ja kui tegu oleks kohapärimusega, jätaks ta lihtsalt maastikule mõne nähtava jälje. Et see on aga muinasjutt, käitub Kristus nagu kreeka

⁵ Mustlane, ratsu, kuld, kurat ja surm: vene mustlasfolkloori. Valinud ja vene keelest tõlkinud Henn-Kaarel Hellat. Tallinn: Perioodika, 1986, lk 50–52.

jumalad: ta palub tundmatuna öömaja ja ilmutab alles hommikul, kes ta tõeliselt on („Tuu teedakõnõ ütel: „Ma olõ Krõstos, Jumala poig””, lk 449). Teiseks on Kristus muutunud ka põrgu valvuriks, selle võti on tema käes ja ta ei ole eksinute vastu sugugi armuline. Kuigi keev tõrvakatel on üle võetud kristlikest jutlustest, pole mujal kristlikust teoloogiast vähematki märki. Teisepoolsust kujutletakse pigem kaugel asuva vaimude maana, kus Kristus on peremeheks.

Mida saab selle põhjal öelda setode religioosse elutunde kohta? Ennekõike ilmselt seda, et muinasjutu vastuvõtjate kogukond on ühtaegu tundnud mitut erinevat uskumustesüsteemi, liikudes suurema vaevata ühest kosmoloogiast teise. Niisugust võimet võib nimetada ka „kristlikuks rahvausundiks” (Ülo Valk) või isegi „kosmiliseks kristluseks” (Mircea Eliade), aga nimetus tuleneb siis sellest, millistele elementidele me eelistame keskenduda. Sama hästi võiks siin leida jälgi paganlusest, animismist, loodususundist, võib-olla isegi šamanismist – kõik teed on tõlgendustele valla ja ükski neist poleks päris üleliigne. Samal ajal peab siiski mees pidama, et tegemist ei ole püha looga. Muinasjutt on sümbolite mosaiik, kõik müütilised elemendid satuvad siin uude, mängulisse konteksti. Sellepärast on kõige huvitavamad just lood, kus on kõige rohkem veidraid, üllatavaid elemente, mis lihtsale tõlgendusmudelile ei allu. Hea näide on 1953. aastal jutustatud intsestifantaasia „Tamm, ülene^q, taivas, alanõ^q” (lk 142–147), kus vend öde endaga abielluma sunnib: öde põgeneb tamme abil taevasse, lauldes selle „ülenema”, ja leiab seal eest maja, kus elavad kaks tüdrukut oma emaga. Emal on jääst pea ja sellepärast käib ta väljas ainult öösiti, et mitte päikese kätte jääda. Hiljem laskuvad kõik kolm tüdrukut tammega alla maa peale ja lähevad sauna, kus kolm venda ei tunne ära, milline on

nende öde, sest kõik tüdrukud on ühte nägu. Kavalusega selgitab noorem vend öe siiski välja, meelitab ta metsa ja paneb suurde riidekirstu kinni. Kirsust kasvab välja marjakobar, selle murrab üks kütt, viib koju ja saab nii endale naise, sest marjakobar muutub tüdrukuks. Sellisest narratiivist ei kosta läbi mingit paatost „enam kultuuri, enam euroopalist kultuuri!”, küll aga tunneme ära maa ja taevalahutamise motiivi, ilmapuu motiivi, ülailmas käimise motiivi, teisikute motiivi, metamorfoosi inimesest taimeks ja taimest inimeseks jne. Vendade Grimmide muinasjutukogus oleks sellisele loole raske õiget kohta leida, aga sarnaste motiividega pärimusi leiame väga laialt alalt Euraasias ja teisteltki mandritelt.

See kõik tekitab tunde, mis räägib eespool väidetule vastu: kuigi muinasjutud ei ole pühad lood, on neis mõnikord veidraid elemente ja kummalisi sümboleid, mis avavad ukse hoopis teise, müütilisse kosmoloogiasse. Võiks isegi öelda, et muinasjuttudes valitseb varjatud pinge monoteismi ja kosmoteismi, kristliku lunastusõpetuse ja põlise religiooni vahel. Enamasti lahe- nee see pinge hea ja kurja vastanduse kaudu: muinasjuttuvestja eelistab loomulikult head, sõltumata kosmoloogilisest taustast. Ometi on kõikides lugudes alati ka midagi, mis jääb teispoole head ja kurja. See annabki muinasjutudele nende külgetõmbejõu. Nii on muinasjutu žanr korraga kultuuri- laenude supermarket, poetiliste võtete kollektsioon ja müütiline arheoloogia. Aga see müütiline arheoloogia on otsekui kuu pime pool: kuigi me teda ei näe, on ta ometi olemas, ükskõik, kas me seda tunnistame või ei. Tänu sellele on muinasjutul maht, mass ja gravitatsioon, tänu sellele liigutab ta ookeane, tänu sellele mölgub ta meil mees, ilma et ise teaksime, miks.

HASSO KRULL

KAS ON OODATA KA JÄTKU?

Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Esimene köide. 1866–1896. Ilmamaa, 2007. 472 lk; Teine köide. 1897–1917. Ilmamaa, 2007. 388 lk; Villem Reimani ja Jakob Hurda kirjavahetus aastatel 1884–1904. Ilmamaa, 2010. 223 lk.

F. R. Kreutzwald on teadupärast esimene eesti kultuuritegelane, kelle kirjavahetus on publitseeritud. Tema kõrval väärrib kindlasti avaldamist ka Jakob Hurda kirjavahetus. On tore tõdeda, et sellega on algust tehtud ja ilmunud on juba kaks köidet Jakob Hurda (ja ta perekonna) kirju. Kummastav on aga see, et asjaga tegeleb erakirjastus n-ö eraviisiliselt. Kindlasti tulnuks väljaande ettevalmistamisse kaasata teadlasi: folkloriste, kultuuriloolasi – Tartus peaks neid ju piisama. Kreutzwaldi kirjavahetus valmis mäletatavasti paljude aastate jooksul teadusliku tööna. Me ei või ega saagi loota kirjastuselt seesugust süvenemist, kuid teadlaste kaasamine on selliste publikatsioonide puhul hädavajalik. Et tegu on erisuguste väljaannetega, siis vaadelgem neid eraldi.

„Jakob Hurda perekonna kirjavahetus” on tegelikult taastrükk omaaegseist Balti Arhiivi toimetistest. Nende leidmist ja avaldamist valgustab sissejuhatusega avaldatud väljaannet tutvustav Rudolf Põldmäe kirjutis. See väljaanne oli paraku n-ö päästetrükis: avaldas küll tekstid, kuid nende lugemist ja mõistmist toetas minimaalselt. Siin ongi paradoks: see kirjavahetus on küll asendamatult täiendus biograafia, kuid kirjade kommenteerimine eeldab biograafia head tundmist. Kirjad on järjestatud kronoloogiliselt. Neis mainitud isikute register – õigusega osastavas käändes, mis ütleb lausa, et register ei sisalda kõiki kirjades mainitud isikuid – annab sageli ka isiku ameti

või elukutse, seose Hurda perega ning daatumid. Need on lugejale kahtlemata abiks, kuid neist ei piisa. Mis on väljaande miinused? Kindlasti kergendaks viitamist, kui kirjad oleksid nummerdatud. Loend „Selles raamatus esinevaid isikuid” (lk 455 jj) peaks olema täielik ja hõlmama leheküljed, kus nimi esineb. Küllap oluksid asjakohased ka loendid isikutest, kes kirjutasid ja kellele kirjutati. Esimeses köites olid peamised kirjutajad: Jakob Hurt, tema äi Carl Oettel, abikaasa Jenny, naiseõed Mathilde ja Julie, lapsed Max, Rudolf ja Mathilde, kälimees Johannes Kerg, lastekasvataja Ida Niggol ja perekonnaringi mittekuuluvad Rudolf Kallas (viis kirja), Jaan Lellep (kolm kirja), Wilhelm Eisenschmidt, Heinrich Rosenthal, Eduard Soonets ja Julius Kitsing (à üks kiri). Peamised kirjade saajad olid Jakob Hurt, tema abikaasa ja lapsed. Teises köites lisanduvad kirjutajatele Martin Lipp (kaks kirja), Helmi Hurt ja perevõlaliselt Karl Menning, *Flausch* Heinrich (vististi Koppel – kaks kirja), Peter Rosenberg. Kirja saajatele lisanduvad Aleksander Mohrfeldt noorem ja vanem, Helmi Hurt, Martin Lipp, Olly Härms ja Gunnar Hurt.

Asjalikke kommentaare polnud esimeselt väljaandjalt muidugi loota, kuid need puuduvad ka uues publikatsioonis. Kokkuvõtteks peab nentima, et tegu on kõige lugejavenulikumal väljaandega, mis on mulle kätte puutunud. Kas kirjavahetuse taastrükk muutmatul kujul oli tõesti vajalik? Vähemalt võinuks teha lugejasõbralikke täiendusi: ära jätta paarkümmend perekonnavälist kirja, täiendada isikute registrit, märkides ära vastavad leheküljed. Rudolf Põldmäe artikkel on muidugi hea ja asjalik ülevaade kirjavahetusest. Vististi oluks asjakohane anda ülevaade ka Oetteli ja Hurda perekonnast: see hõlbustanuks tunduvalt kirjade

mõistmist. Sellise ülevaate saab lugeja ka ise, kui ta taipab enne lugema hakkamist pöörduda juba nimetatud loendi poole ja selle abil välja otsida andmeid mõlema perekonna kohta.

Selle kirjavahetuse põhiautor on Jenny. Temalt on kirju kosimist ootava neiuna, mõrsjana, abikaasana, emana ja lesena. Esialgu on kirjad saadetud Jakob Hurdale, hiljem aga lastele, eriti Rudolfile (kes tunnukse olevat ema lemmik; isa lemmik oli tütar Mathilde). Jenny Hurda kirju on publikatsioonis pisut üle kuuekümne. Paistab, et armastav ja oma armastust peaaegu igas kirjas avaldav abikaasa ei ole kuivõrd hoolinud mehe kirjade säilitamisest (Jenny kirjades kohtame sageli passusi äsjasaabunud kirjadest, mida aga publikatsioonis ei ole). Mees ja pojad on aga abikaasa *resp.* ema kirju hoollega hoidnud.

Rudolf Põldmäe sissejuhatav artikkel tutvustab kirjade sisu. Vaevalt on põhjust seda arvustuses korrata. Lisada tuleb, et neis – eriti naiste kirjades – on rohkesti kultuuriloolisi pudemeid (riietus, söögid-joogid, hinnad – sageli võrdlevalt maal ja linnas või eri linnades). Nende väliste tähelepanekute kõrval on ehk olulisemadki märged Hurda peret ümbritsevate inimeste eluolust ja käekäigust.

Kirjade arvukus võimaldab iseloomustada ka kirjutajat. Jenny näib ülemääraseltki impulsiivne, Jakob seevastu heasüdamlik, kuid põhimõttekindel. Carl Oettel pälvib tähelepanu rahuliku asjalikkusega (28 kirja aastatest 1866–1884). Poegade kirjad on ühelt poolt aupaklikud, teiselt poolt nõu ja abi otsivad. Rudolfi kirjad torkavad silma sagedase rahaküsimisega. Huvitav detail on Rudolfile Peterburist paberosside saatmine (ema näikse neid ka ise toppinud). Paraku ei selgu, miks. Kas oli Peterburis saada olev tubakas parem või odavam? Igatahes saab Rudolf paberosse ka siis, kui ta on juba pastor Tallinnas. Muide, suitsetas ka

Jakob Hurt, mille üle Jenny haigena kurtis. Kirjade põhjal tundub Hurtade pereelu õnnelik. Musta lambana esineb aga Rudolfi abikaasa Helmi, Martin Lipu tütar, paraku täielik kadakasaks. Esimene mõra näikse seostuvat Jakob Hurda pojapoja ja nimejärglasega, kellele pandi nimeks – hoolimata vana-vanemate vastuseisust – Gunnar. Selle kohta kirjutab Jenny Mathildele: „...kuigi papi ütles Rudolfile ja Helmile, et ärgu pangu seda hirmsat nime, tegid nad seda siiski. [...] ...aga kui teatakse, et see oli meelega nii tehtud, nagu Helmi puhul ikka, siis teeb see väga haiget. Ma võin öelda, et minia ei ole mulle küll meele järele” (II, lk 204). Tõsist pahameelt äratas ka Helmi astumine saksa kooliseltsi (ja selle kajastus eesti ajakirjanduses) (II, lk 241–244). Naise ja emana heidab Jenny Helmile ette vähest lastega tegelemist ja mehe hoole- tusse jätmist (II, lk 191–192, 203–204, 319–320). Aga ikkagi on Helmi perekonnaliige ja sellisena aktsepteeritav.

Taotlematagi esitada siin kõike kultuurilooliselt huvitavat, toon ühe tsiitaadi Jenny kirjast, mis on tänapäeva arvestades üsnagi üllatav: „Rahvapeol käisin koos Härmsidega, seda rahvahulka oli tööpoolest huvitav vaadata. Nagu suurtel eesti pidudel tavaline, nii ei näinud ma nüüdki mitte ühtegi joobnud meest” (I, lk 280).

Omapärase pildi tunasest „ettevõtlikkusest” annab kälimees Johannes Kergi kiri kavatsusest rajada Saaremaale Aleksandri-reaalkool. Kooli ülalpidamiseks on tal nõuks osta 10 000 emast pörsast. „Head emised võivad Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi hinnangul pörsaid ilmale tuua aastas 3–4 korra, igas pesakonnas vähemalt 9 tükki. Seeläbi sünnib igal aastal 36 000 pörsast. Need saadan ma Krimmi, kus neid kasutatakse söötis maade ülesharimiseks ja kus nende eest makstakse väga head hinda. [...] Aga pörsaste hankimiseks on mul vaja 10 000 rubla. Seepärast palun Sind, kulla kälimees,

laena mulle palun Aleksandrikooli kassast 10 000 rubla Aleksandri reaalkooli karjakasvatuse instituudi asutamiseks. [...] Loodan, et Sa seda tõsiselt rahvuslikku ettevõtmist oma baltlasliku meelestatusega ei takista....” (I, lk 236–237). Mõistagi ei maini Kerg tolle ettevõttega seotud reaalselt tausta: laudad, sööt ja ka kuldid 10 000 emise viljastamiseks. Mõneti tundub kiri sobimatu naljana. Hurda vastust pole teada. Küll võib aga arvata, et Aleksandrikooli presidendina ja Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena sai ta teisigi ligilähedasi ettepanekuid. Seda tähelepanevam, et Hurda perekondlikus kirjavahetuses pole vihjeidki tema n-ö ühiskondliku töö pingelisusele.

Kummastav on, et perekondlikus kirjavahetuses kajastub vanavara kogumine enam kui tagasihoidlikult. 1890. aastal teatab Max Hurt, et laule läksid koguma Gustav Seen ja Peeter Saul (I, lk 319), Rudolf Hurt kirjutab 1893. aastal, et talle anti Päidlast suur pakk vanavara (I, lk 385), isa soovitab selle väärtpanderollina posti panna (I, lk 387). Max teatab 1893. aastal Rudolfile, et on isale abiaks: nummerdas 45 000 lehekülge käsikirju ja kirjutas ümber vanasõnu: „need trükitakse siis samuti ära.” Ka 1894. aastal kirjutab Max Rudolfile, et tuleb Palangasse pärast laulupidu, „põhjuseks on vanasõnad”. Need näikse ainsad reaalsed vihjed vanasõnaväljaandele, mille käsikiri on kaotsi läinud. Käsikirjale viitavad rahvusvahelisedki bibliograafiad. Isa ja Rudolf vahetavad kirju „Setukeste laulude” levitamisest (II, lk 161–162, 168). 12. veebruaril 1905 kirjutab isa Rudolfile Geograafia Seltsi medali saamisest: „Kuigi arvan, et igasugune edevus jääb minust üsna kaugemale, ei saa ma siiski salata, et tunnustusi niivõrd kõrgealuse teadusliku seltsi poolt.... mõjus mulle ülimalt hästi” (II, lk 197). Viimane, juba n-ö resümeeeriv märkus, tuleb Jennylt 19. detsembril 1909: „Vanavara kolmanda osa [mõeldud on ilmselt

„Setukeste laule” – Ü. T.] eksemplari ei olnud mul kahjuks talle anda.... Võib-olla Sa tead, kust seda raamatut võiks saada, mina ei tea. [...] Aga papi pärast tahan ma, et see mees saaks siiski vastuse. Oskar Kallas on Tartus küll väga lohakas ja mul on tegelikult väga kahju, et papi pärand niisugustesse kätesse sattus. Kui oleks olnud minu otsustada, siis ei oleks ma vanavara küll Tartusse andnud, sest suuga tehakse Tartus suuri asju, aga tegudega on teised lood” (II, lk 300). Pahameele põhjus ei selgu – vähemalt olemasolevate kirjade põhjal.

Mõistagi ei suuda üks arvustus esile tuua kõiki tahke, mida kirjavahetus sisaldab. Neid kirju peab lugema. Paraku on lugemine – täpsemini: loetu mõistmine – raskevõitu, sest avaldajad ei toeta lugejat kuigivõrd. Karmilt öeldes on see väljaanne näidis sellest, kuidas ei tohiks kirju publitseerida. Aga kui sellest raskusest üle saab, siis avaneb lugejale üsna mitmekülgne pilt eesti esimeste haritlaste eluolust. Kui vaadelda kirjavahetust kirjandusteosena – mida ta mõnevõrra ju ongi –, siis oleks selle dramaatilise-traagiliseks lõpp-punktiks telegramm Rudolf Hurdale 30. XII 1906: „Lõpp läheneb. Mamma” (II, lk 274). See, mis järgneb, on juba epiloog.

Reimani ja Hurda kirjavahetuse väljaanne on sootuks teist masti. Kirjad on nummerdatud (Hurdalt pärineb 43 kirja), kronoloogiliselt järjestatud ja neid on osalt päris asjalikult kommenteeritud. Lugeses tundub kirjavahetus auklik, sestap kahtlen koostaja Tarmo Piiri ettevaatlikus määratluses, et kirjad on säilinud (lk 6). Kirju on aastast 1884 kaks, aastast 1887 kolm (kõik Reimantilt), 1888 üks (Hurdalt), 1889 ja 1890 – ä üheksateist kirja, 1891 – kaheksa kirja, 1892 – viis kirja, 1893 – üheksa kirja, 1894 – üksteist kirja, 1895 – neli kirja, 1896 – üks kiri, 1897 – neli kirja, 1898 – üks kiri, 1900 – neli

kirja, 1901 – kaks kirja, 1902 – üheksa kirja, 1903 – kaks kirja, 1904 – kolm kirja ja üks dateerimata kaart. Muide, sisukorras võinuks ära tuua ka kirjavahetuse aastad. Väljaandja on mitme dateerimata kirja puhul määranud nende kirjutamisaja õigesti (määratlemata on jäänud viimane õnnitluskaart: „raske ajad” võivad osutada Reimani raskustele seoses õigeusu vaimulike kaebusega, aga ka 1905. aasta rahutustele).

Kiitust väärrib koostaja taotlus kirju kommenteerida. Teiselt poolt äratav imestust kommentaaride naiivsus. Miks arvab kommenteerija, et eesnimede lisamine perekonnanimele ongi kommentaar? Miks on nende isikute andmed ja ametid viidud loendisse „Kirjavahetuses mainitud isikuid”? Kas pole siin võetud eeskujuks – paraku ebaõnnestunult – perekondlikku kirjavahetust? Ka loendi nimetuses kasutatud osastav kääne ehk osaalus tundub lähtuvat perekondliku kirjavahetuse eeskujust. Kuivõrd pisteline kontroll veenis, et puuduvaid nimesid ei ole, on osaaluse kasutamine eesti keele seisukohalt ebakorrektn. Millegipärast puuduvad loendis viited leheküljele või kirjale, milles antud isikust juttu.

Ent tuleme kommentaaride juurde. Esimeses kirjas mainitakse J. Lellepit ja H. Koppelit (kommentaar: Jaan Lellep, Heinrich Koppel) kui rahvalaulude kogujaid. Mis olnuks lihtsam, kui vaadata ERA kogujate registrist, kas-kusmillal on nad kogunud. Teine kiri: kommentaar on veider: lugejat huvitab, kas Reiman sai koha ja kuhu – mitte tema ülikooliaegsed kulud. 3. kirja puhul võinuks ju märkida Reimani ülevoolava tänutunde põhjuse (Hurt võttis ta kandidaadiks – abiõpetajaks –, sest iga teoloog pidi olema n-ö praktilal tegutseva pastori juures). Huvitav olnuks ka viide Mohrfeldti kirjale, kui see on säilinud. Kaheksanda kirja üks kommentaar on skandaalselt võhiklik. Villem Reiman küsib: „Kas ilmuvad veel tänavu Viljandi laulud?” (lk 22). Ja

kommenteerija kommenteerib: „Viljandi laulik. 4. raamat. Luuletanud ja väljaannud A. Reinvald. 1889.” Tule taevas appi! Mis on Hurdal või Reimanil tegemist Ado Reinvaldiga? Vastuses ütleb Hurt: „Viljandi laulud saavad suvel trükivalmis. Loodan, et ka trükkmeister veel sell aastal valmis saab” (lk 24). Mõistagi on tegu Vana Kandle sarja kuuluvate Viljandi rahvalauludega. Paraku on käsikiri kas jäänud lõpetamata, läinud kaotsi või on leidmata (ega neid ole ka spetsiaalselt otsitud). Kas lk 52 „Pietearisse” on Reimani eksitus (koostaja kohus on anda korrektne nimetus, kirjutaja eksitus tuleks edastada joonealuse märkusega). Lk 53: „...ka ta seda ei tee” näib trükiveana – ka asemel peaks olema *kui* (veel parem tõlge oleks aga: ei tee ta seda mitte). XXVII kiri: esimene lause vajab kas paremat tõlget või kommentaari. Praegu jääb mulje, et Villem Reiman saadab Peterburi Kolga-Jaani kirikukooli tarvis 45 rubla. Tegu võis olla Peterburi Jaani koguduse kirikukooliga või Kolga-Jaani kirikukooli heaks kirjutatud brošüüri tuluga. Selgitama peaks kommentaar. Lk 86 Horatiuse värss on tõlkimata. XXXIX kirjas puudub kommentaar Oleviku artiklile (vrd XLI kiri, viide 166). LIII kiri (lk 127): kas trükiviga või Reimani eksitus – kirjutatud on *jutlusid*, peab olema *juttusid* (vt ka tõlget). Siingi oodanuks viidet ERA registrile: kas Reimani jutud jõudsid Hurda kätte? Hoolimata heast tahtest peab sedastama, et kommentaarid tunnukse sageli pealiskaudselt formaalsed. Sisulisi kommentaare puudub alatas.

Kirjavahetus kustutab minu ajal ja hiljemgi noorte ajaloolaste seas ringelnud müüdi, et Hurt juhtis Reimani vahendusel Postimeest. Muidugi polnud Tõnisson mees, kes oleks lasknud ennast juhtida. Hurt aga näib huvituvat eeskätt keeleküsimumestest (vt lk 132, 164, 206). Ta on küll üsna kriitiline: „Soovitud toimetaja T.... ei näita mull

sugugi selle ammeti pääle valmistatud olevat. Tema kujutamise kombe ja kirjakeel on minu arvust otse nõdrad, nõnda et mõnigi kord pidin imestama, et üks kandidaat nii kehvasti kirjutab” (lk 164). Ta koguni arvab, et toimetaja võiks olla Oskar Kallas (lk 165). Rohkem kirjades kollektiivselt ostetud ajalehest ei kõnelda. Suure osa kirjavahetustest katavad isiklikud küsimused (eriti Reimani poolt): kohasaamine, võimalikud võistlajad, elutingimused jm. Kuid juttu on ka Eesti Kirjameeste Seltsist, selle lõpetamisest, kavandatavast korporatsioonist, EÜS-ist ja eriti EÜS-i albumitest, mida Villem Reiman koostas ja toimetas. Huvitav on täheldada, kuidas Reiman alatasa pärrib Hurdalt teoste ja autorite järele. Alles siis taipasin, et see viitab otseselt puuduvale raamatukogule.

Igatahes on tegu kirjavahetusega, mis peaks köitma kultuuriloost huvitatud lugejat.

Folkloristile on kirjavahetused eriti olulised. Neist selgub otseselt, et Hurdal on valminud kaks kaotsiläinud käsikirja: vanasõnad ja Viljandi rahvalaulud. Ilmneb seegi, et Hurdal mõlkus juba 1888. aastal meeles setukeste laulude koostamine (lk 19). Pole kahtlust, et teisedki erialad leiavad sealt olulisi tähelepanekuid.

Jääb ainult soovida, et Hurda kirjavahetuse avaldamine jätkub – tõsi, mõnevõrra paremini koostatuna ja kommenteerituna. Erakirjastuselt ei saa oodata süvitsiminevaid uurimusi eeldavaid kommentaare ega tööd, kuid kindlasti oleks asjakohane teha koostööd teadlastega. Vaevalt et Eesti Kirjandusmuuseumi pere abist keelduks. Seega jõudu tööle!

ÜLO TEDRE

SUHTLUSVÕRGUSTIKUD JA VÕRU KÕNEKEEL

Mari Mets. Suhtlusvõrgustikud reaalarajas: võru kõnekeeles varieerumine kahes Võrumaa külas. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 25. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010. 227 lk.

Viimase paari aastakümne jooksul on kirjutatud väga palju huvitavat võru kirjakeele ja kohalike murrete teemal. Mari Metsa väitekirjana ilmunud „Suhtlusvõrgustikud reaalarajas: võru kõnekeeles varieerumine kahes Võrumaa külas” pole aga lihtsalt uus tervitatav raamat seni ilmunute reas, vaid pakub ka teoreetiliselt uut sotsiolingvistika ja kontaktiteooriate seisukohast eesti keeleteaduse mandril. Tõsi küll, seda kõike eeskätt ainult teatava (sotsio)lingvistilise haridusega lugejaile

raamatu spetsifilise sõnavara ja uurimismeetodi tõttu. Laiem publik saab aga tutvuda töö teoreetilise aluse ja mõne konkreetse uurimistulemusega ajakirja Oma Keel veergudel.¹

Oma doktoritöös analüüsib Mari Mets suhtlusvõrgustike ja võrukeste keelelise käitumise seoseid Vastseliina keeleala kahe küla, Sute ja Otsa küla näitel. Uuenduslikkus peitubki selles, et ta ei võta sotsiaalteaduste võrgustikuteooriat *per se*, vaid püüab selle meetodiga öelda võru kõnekeeles varieerumisest midagi sellist, mida tavapärase sotsiolingvistilise faktorianalüüsiga ei saa vist sama veenvalt teha. Autor mainib Jan-Petter Blomi ja John J. Gum-

¹ M. Mets, Suhtlusvõrgustike mõjust võru kõnekeeles. – Oma Keel 2010, nr 2, lk 37–42.

perzi põhjapanevat artiklit,² kus jõuti järeldusele, et kohaliku murde ja norra kirjakeele (*bokmål'i*) vahetus sõltus pigem keelekasutaja rühmastaatusest, aga mitte nii väga ta sotsiaalmajanduslikust staatusest.

Klassikalised sotsiolingvistika lähenedes olid arvestanud just sotsiaalmajanduslikku staatust: keelekasutajate vanust, haridustaset ja sugu, sageli ka sünni-, töö- ja elukohta. Nende põhjal tehtigi olulisi tähelepanekuid, näiteks et keskealiste keelepruugis on üldiselt vähem vanapäraseid jooni kui vanematel keelejuhtidel. Samuti täheleandati, et mida kõrgema haridustasemega keelekasutaja, seda rohkem on tal üldjuhul kõrgema prestiižiga (kirja)keele mõjusid. Olgu siiski märgitud, et see kehtib ainult teatava haridustasemeni, sest oma ala kõrgeim intelligents on alati aliti oma kodumurret levitama ja selle elustamisele kaasa aitama kui „tavaharitlane”, kes püüab pigem üldkeelsesesse keskkonda assimileeruda. See tuleb väga ilusasti välja ka võru kõnekeele varasemate uurimuste keelepüramiididest, nagu ka see, et laps, kes koolist kunagi kõrvale hiilis või keda sinna ei lastud ja kes on täiskasvanuks saanud ühiskonna piirimail, võib kasutada just väga autentset, nõrkeimelt puhast keelevarianti.³ Seetõttu ongi väiksemate ununevate või revitalisatsioonikäigus olevate keelte püramiidid just keskelt tühjad. Need tähele-

² J. P. Blom, J. J. Gumperz, *Social Meaning in Linguistic Structure. Code Switching in Northern Norway*. – J. J. Gumperz, D. Hymes (toim), *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1972, lk 407–434.

³ Viimane kehtib üldisemaltki ega ole ainult keespetsiifiline. Ungari rahvamuusikakogujad käisid teadlikult talurahva kõige vaesemate inimeste juures, nagu maailmakuulsad kogujad-heliloojad Béla Bartók ja Zoltán Kodály sõnastasid: kui sa tahad teatava ala kõige arhailisemat viisi, siis mine sauniku, mitte jõuka talumehe juurde.

panekud kehtivad Euroopa sotsiolingvistilises kontekstis üsna üldiselt.

Mari Mets pole oma töös piirdunud niisuguste traditsiooniliste tegurite uurimisega. Uurimismeetodiga ja varieeruvate keelenditega tegelevas teises peatükis on ta appi võtnud võrgustikuteooria: „Lisaks neile [s.o ülal mainitud sotsiaalmajandusliku staatuse määrajate – P. P.] võivad keelekasutuse eripärad johtuda ka inimeste omavahelistest suhetest, nende suhete laadidest ja kontaktide sagedusest. Inimestevahelisi suhteid on võimalik kujutada suhtlusvõrgustikuna, mille liikmed lävivad omavahel suuremal või vähemal määral” (lk 17). Ühiskonnateadustes ja ka sotsiolingvistilistes uurimustes viimasel aastakümnel üha levivam võrgustikuteooria annabki uusi vaatlusvõimalusi, sest iga keelekasutaja kuulub mingisse suhtlusvõrgustikku ja sageli ongi võrgustikku kuulumine mingi keelevariaabli valikul või sellest loobumisel kõige otsustavam tegur. Inimestevahelised sidemed võivad olla püsivad, aga võivad ka nõrgeneda või isegi katkeda ning vanade asemele võivad tekkida uued. Võrgustikud on muutlikud kooslused, mille liikmed võivad vahetuda, liikuda eri võrgustike vahel. Võrgustik on seega niisama dünaamiline nagu elukooslused üldse. Võrgustikke võib liigitada mitmel viisil: tihedaiks, kus kõik liikmed suhtlevad omavahel, või nõrkadeks, kus kõik osalejad üksteist ei tunnegi. Töös on räägitud ka vahetutest ja teisestest võrgustikest. Suhtlusvõrgustiku kindlat definitsiooni töö ei anna ja seda olekski väär oodata, sest kõik tsiteeritud definitsioonid on üsna üldised ja iseenesestmõistetavad. Tekibki küsimus, kas on üldse vaja selliseid definitsioone nagu „Võrgustik on inimrühm, kelle liikmed tunnevad üksteist mingites valdkondades ja kes suhtlevad omavahel erineva intensiivsusega” jms. Parimaks suhtlusvõrgu definitsiooniks on vist selle konkreetne

kirjeldus ja selle rakendamine, millest selgub, kuidas konkreetsed suhtlusvõrgustikud töötavad ja kuidas variaablite valikut mõjutavad.

Teise peatüki viies (viimane) osa on mõnevõrra erandlik: selles tutvustatakse andmebaasi informante. Lindistused tehti Sute ja Otsa külas 1991. ja 2006. aastal. Külad paiknevad lähestikku, mööda teed seitse kilomeetrit, nii et töös kasutatud andmebaas on keeleliselt üsna kompaktne. Kahes külas küsitleti kokku 34 inimest, kes jagati sünniperioodide järgi kolme vanuserühma. 34 informandist oli 19 Sute, 15 aga Otsa elanikku. Kahjuks suri või kolis mujale kahe lindistamisaasta vahel üle poole 1991. aasta keelejuhtidest, teisel küsitlusel osales Sutelt kaheksa, Otsalt seitse inimest. Veelgi kurvem on, et oma võrgustikuga tugevalt seotute hulgast oli 2006. aastal nii Sutel kui ka Otsal alles ainult kaks inimest. See asjaolu tegi vägagi raskeks jõuda töö ühe huvitavama eesmärgini, milleks oli sotsiolingvistilise uurimise ja keeleajaloolise vaatepunkti sidumine (M. Metsa terminoloogias: kasutada näiva aja kõrval ka reaalaaja meetodit). Esimesega võib viidata käimasolevale keelemuutusele (juhul kui võrgustiku eri vanuses informantide keeles on kindlaid erinevusi), teisega aga terve uuritud kogukonna keele muutumisele 15 aasta jooksul. Tendentsidest on siiski riskantne rääkida, kui kontrollisikuid (2006. aasta keelejuhte) on kaheksa pluss seitse. Pealegi ei saa neid kokku liita, sest Sute ja Otsa suhtlusvõrgustikud on olnud üsna autonoomsed ja kahe võrgustiku vahel on liikunud vaid vähesed kontaktisikud. Töö suurimaks küsimärgiks on vist üldse statistilise relevantsuse probleem. See on kõige rohkem vaevanud ka retsenseerijat-oponent, aga peab kohe ütlema, et siin pole tegemist autori veaga. Ta on kasutanud olemasolevat andmebaasi ja ega ka selle loojaile saa väga palju ette heita. Informantide nappus

ning ka nende arvu järsk kahanemine on viimase sajandivahetuse eesti maaelu reaalsuse – külade vananemise ja pideva tühjenemise – traagiline peegelpilt. See on aktsepteeritav tõsiasi, kuid ei tühista statistilise relevantsuse probleemi.

Töö järgnevad peatükid käsitlevad kolme morfoloogilist ja üht leksikaalset variaablit: kolmandas peatükis uuritakse inessiivi, neljandas *tud*-partitsiibi, viiendas verbi *olema* pluurali kolmanda pöörde ning kuuendas partikli *ikka* variaableid. Nende peatükkide ülesehitus on sarnane: esiteks analüüsitakse 1991. aasta varieerumist, siis 2006. aasta oma. Seejärel rakendab autor reaalaaja meetodit: võrdleb omavahel kahe erineva lindistuse põhjal tehtud analüüsi.

n-inessiivi puhul võib rääkida keelemuutusest. Ida-Võru aladele ajalooliselt omast *h*-lõppu kasutati 1991. aastal veel selgelt rohkem kui *n*-lõppu: *-h* 63 %, *-n* 32 %, kirjakeele *-s* vaid 5 %.

15 aastat hiljem oli pilt peaaegu vastupidine: *n*-lõpu kasutamise osakaal oli märkimisväärselt suurenenud isegi kahes vanemas vanuserühmas (31 % ning 61%), sest selleks ajaks keskealisteks saanud kasutasid valdavalt *n*-inessiivi (80 %). *n*-lõppu kasutasid rohkem võrgustiku perifeersed liikmed. Samal ajal pole kirjakeelne *-s* väga palju võitnud, aga siiski on tema esinemissagedus (9 %) peaaegu kahekordistunud. Tendentside kirjeldamine on hea, ka järeldused peavad kindlasti vett, kuid statistilise relevantsuse probleemi tõttu jääb lahtiseks, kui palju mängivad siin kaasa just võrgustikuspetsiifilised tegurid. Perifeersed isikud erinevad teistest sageli nendegi kriteeriumide alusel, mis on tõlgendatavad ka võrgustikuväliselt (nt eluiga, haridustase). Igatahes on selge, et tulevikus läheb Kaika suveülikoolis Ida- ja Lääne-Võru jalgpallimeeskondade moodustamine puhtalt inessiivi variantide järgi järjest raskemaks.

tud-partitsiipi analüüsides püüab M. Mets selgitada, millest on tingitud keeleajalooliselt mitmusliku *tU(q)*-tunnuse sage kasutamine kesksõnade lõpus, nii et ainsusliku *t*-tunnuse kasutamine on vähenenud. Tulemustest selgub, et arvuopositsioon *kiri om kirotõt* : *kiräq ommaq kirotöduq* on kadumas. Reaalaja meetod lubab taas viidata keelemuutusele: suulises kõnes oli muutus 2006. aastaks levinud nii tuumik- kui ka perifeerset liikmete kõnepruugis.

Verbi *olema* mitmuse kolmanda pöörde vorme analüüsides vastandab M. Mets paare *omma/olli* ning *omma-va/olliva*. Selgub, et võrgustikuga seotus oli määrav ainult 2006. aastal, mil tuumikuga võrreldes kasutasid valõpuliselt vorme veidi sagedamini võrgustikuga nõrgalt seotud informandid. Teiseks vastandab ta keelendite *om/oll* ja *omma(va)/olli(va)* lühivormid pikemaile. 1991. aasta andmestik osutas sellele, et *om/oll*-vormid kuuluvad pigem 1965.–1976. aastal sündinute keelde ja seetõttu võis oletada keelemuutust. 2006. aastal oli olukord vastupidine: lühenenud vorme kasutasid kõige rohkem hoopis 1912.–1929. aastal sündinud keelejuhid. Autor väidab selle põhjal, et tegemist pole keelemuutusega, vaid pigem püsivarieerumisega. Mina arvaksin, et selle üle on äärmiselt raske otsustada, juhul kui järeldusi tuleb teha viie-kuue perifeerse ja kahe tuumikliikme keelepruugi põhjal.

Sõnade *ikka* ja *iks/öks* analüüs ei too kaasa erilisi üllatusi. *Iks* ja *öks* pole niivõrd keelemuutuse kui just perifeer-

suse pärast veidi tagaplaanile jäänud. Vastavalt sellele on *ikka* leeris kõige rohkem neid, kes on keskeri- või kõrgharidusega ja liiguvad palju väljaspool Võrumaad, nii et neil on eesti ühiskeelega palju rohkem kokkupuuteid. Nead suhtlevad rohkem inimestega, kes räägivad ainult eesti ühiskeelt, ja need kontaktid on jätnud oma jälje. Artikkel *ikka* pole niisiis uuritud võrgustikes levimas.

Kõiki variaableid käsitlevaid peatükke täiendavad erinevad diagrammid, võib öelda, et statistilist meetodit on eeskujulikult rakendatud. Tabelid ja joonised on selged ja informatiivsed. Kiiduväärt on kahtlemata ka kogu teema värskus.

Lõpetuseks tooks viimase kohta ühe paralleeli: ajaloolis-võrdlev meetod võib olla tänulik ka keelelisele kontaktoloogiale värskendava lähenemise eest, mille inspireerijaks on omakorda olnud Uriel Weinreichi Šveitsi uurimused interferentsist, kakskeelsusest ja koodivahetusest. *Mutatis mutandis* võib ka suhtlusvõrgustiku uurimist pidada analoogiliseks, nimelt kontaktoloogiaks sotsiolingvistika raames. Kaardistatakse suhtlusvõrgustiku liikmete, s.o idiolektidevahelisi konkreetseid kontakte, mitte keelte ja murrete omi. Viimasel ajal katsetab ja rakendab ka ajalooline meetod järjest uusi vaatlusviise.

Mari Metsa töö on mitmest vaatepunktist väärtuslik ja näitab eesti keeleteaduses uut suunda.

PÉTER POMOZI